

DR. VÓKÓ GYÖRGY*

A büntetési teóriák racionalitásai

I.

Büntetési elméletek napjainkban

A büntetőjog két alappillére a bűncselekmény és a büntetés; utóbbiról kapta a nevét is. A mai büntetési elméletek sokszínűséget mutatnak az utóbbi évtizedek túlzásai és kudarcai ellenhatásaként, keresve a hatékonyságot a jogállamiság keretein belül. Az érdem, a megfizetés, az elrettentés, a reszocializáció, a helyrehozatal és a pótlás teóriája, a semlegesítést célzó büntetés, a társadalmi teóriák és a konszenzuselmélet tételeiben az időszerű racionalitások ebből a szempontból felfedezhetők. Sokakat foglalkoztat; hogyan lehet hatékony a büntetés egy demokráciában, mennyiben kielégítőek a XXI. század eleji értelmezések Európában. A helyreállító igazságszolgáltatás komponensei (törvény, sértett, elkövető) újraértékelése vált szükségessé és annak újraértelmezése, mit is jelent napjainkban a büntetés.

A büntetés mindenhatóságát hirdető, a megtorlást középpontba helyező büntetőpolitika, avagy az ezt ellenző, az állam és a közösségi képződmények partnerségét hirdető helyreállító igazságszolgáltatás kizárólagossága helyett olyan büntetőpolitikai reformokra van szükség, amelyek ötvözik az egyes büntetőpolitikai modellek eredményeit. A bűnözéssel szembeni állami fellépésre vonatkozó számos társadalmi elvárást csak a különféle büntetőpolitikai megközelítések elemeinek együttes érvényesítésével lehet kielégíteni. A társadalom elvárja az elkövető megbüntetését, de azt is, hogy térítse meg a közösség számára a bűncselekménnyel okozott kárt, törekedjen az áldozat sérelmének jóvátételére. Ugyancsak igény a társadalom részéről, hogy az állam javítsa a közrendet és a közbiztonságot, vállaljon aktív szerepet a bűnelkövetővé válás esélyének csökkentésében, biztosítson ingyenes jogi

tanácsadást és eljárási jogi képviselést a szociálisan rászorulóknak.

A büntető igazságszolgáltatási rendszer jelenlegi formáinak átalakításánál ezért arra kell törekedni, hogy meg legyenek a feltételek, amelyek mellett az említett célok egyszerre valósíthatók meg.

A büntető igazságszolgáltatás rendszerében a büntetőjogi szankciók három mozzanatban jelennek meg. A büntetőpolitikára és a közvé-

leményben észlelhető mozgásokra hagyatkozva a törvényalkotó írja le jellegüket és mennyiségüket. Ezután a bíró megállapítja a vádlott bűnösségét vagy annak hiányát a tettek súlyosságának, illetve a vádlott személyiségének a függvényében – akár implicit módon, akár kimondva vannak jelen e kritériumok a törvényben – kihirdeti a büntetést vagy más szankciót. Végül az ítéletben foglalt döntés alkalmazásaként a büntetés vagy más büntetőjogi szankciót végrehajtják; az elítéltek, a büntetőjogi felelősségre vont személyek azt elszenvedik, elviselik.

A bűncselekményt elkövetett személlyel szemben a bíróság felhatalmazza a megfelelő szerveket az állam kényszerítő erejének a használatára. A szankció egyes jogok szűkítésének vagy tőlük való megfosztottságnak a formáját ölheti, avagy pozitív kötelességet írhat elő. Legtöbb szankció elnevezésében ez szerepel is. Más kontextusban is előfordulnak megfosztottságok vagy kötelességek – például meg kell fizetni az adót, vagy ki kell tölteni egyes adminisztratív kérdőíveket –, ám amikor büntetésként terhelik valakire ezeket, stigmatizáló vagy dorgáló elem társul hozzájuk a bűncselekmény elkövetőjével szemben. Az ítélet tehát közvetlenül személyes következményekkel, valamint közvetett szociális következményekkel jár, amelyeket igazolni kell.

Az ítélet racionális megalapozására vonatkozó írárok csak egyetlen, esetleg néhány típusú igazoláshoz folyamodnak. Ám ha valóban meg akarjuk érteni a büntetés, mint társadalmi intézményt, és valóban meg akarjuk ragadni minden egyes „rendszer” belső feszültségét, meg kell keresnünk a megközelítés vezérlő gondolatát (különösképpen a magaviseleti és politikai premisszákat), illetve a gyakorlati következményeket, amelyeket megcéloznak, illetve a valóságos befolyásukat.¹

a) A megfizetés teóriája, illetve az érdem

A megfizetésre alapozó elméletek már nagyon régiek, különösképp Kantnál és Hegelnél találjuk meg őket. A hetvenes években, az „érdem” útján való mo-

dernek megközelítési formájukban, épp az elítélt megjavulására és reszocializációjára vonatkozó gondolatoknak felrótt túlzások és kudarcok ellenhatásaképpen, domináns jelleget kaptak. Ezekben a szankció, tartalmát tekintve – magyarul pontosabban kifejezve – a fenytés a bñncselekménynek megfelelő morális válaszként igazolódik: az, aki megsértette a törvényt, fenytést érdemel, a büntetés súlya arányos kell, hogy legyen a bñncselekmény súlyosságával. Az igazolást egy olyan érv is megerősíti, ami a büntetés intézményéről feltételezett, egész társadalmat érintő elrettentő hatást szab meg: vagyis az, hogy a társadalom az állam kezébe helyezett büntetőeszköz mérséklő hatása nélkül anarchiába sülyyedne. A megfizetés tézisének egyes fenntartói még egy argumentumot adnak hozzá ehhez: a fenytésnek nemcsak igazolt dorgálást kell mérnie a bñnelkövetőre, hanem meg is kell győznie a megbánás, a megjavulás és a társadalommal való megbékélés szükségességéről.

Az érdem teóriájának magaviseleti premisszája abból áll, hogy az egyének felelősök tetteikért és elhatározásaikat lényegében racionálisan hozzák meg. A politikai premissza pedig azt mondja ki, hogy minden egyes egyednek ugyanakkora tiszteletre és méltóságra van joga: a bñnös megérdemli a büntetést, ám az elítélés nem fosztja meg minden jogától; különösképp attól a jogától nem, hogy az elkövetett büntetthez képest ne részesüljön aránytalan fenytésben.

Az arányosságnak, ami az érdem teóriájának központi eleme, két aspektusa van. A „kardinális” aspektus a büntetés súlyosságát célozza meg, ami nem lehet aránytalan az elkövetett bñncselekményhez képest. A különböző büntetésekből elfoglalt viszonylagos szinteket, különféle nemzeti vagy időhöz kötődő kontextusokban, a társadalmi konvenciók és kulturális tradíciók határozzák meg; viszont többféle okból a konvenciók is változhatnak. A „megszokott” arányossági elv a bñnös cselekmény súlyosságából indul ki. Gyakorlatilag sok függ attól, hogyan értékeli az elkövető magatartását, különösképp azok, akik meghozzák az ítéletet, és a társadalom mennyire fél a hagyományos, az „igazi” (például: utcabeli) bñnözés viszonylagos súlyosságától, és az új típusú bñncselekményektől (például: természetszenyeződéstől, a kereskedelmi csalástól). A megszokott arányossági elmélet egy olyan értékrend felállítását követeli meg, ami minden típusú súlyosság megítéléséhez alapul szolgál. A feladat, ami alapvető minden olyan megközelítésben, amelyben az arányosság szerepet játszik, szorosan kötődik az elmülethez; egyes szerzők szerint az így meghozott döntések lényegében esetlegesek, és az uralkodó társadalmi-politikai struktúrától függenek.

b) Az elrettentés elmélete

Az elrettentés teóriája szerint a büntetés – nevezzük az intézkedéseket is magában foglaló szankcióként magyarul fenytésnek e fejezetben – célja mindenképp az, hogy elrettentő stratégia keretében megelőzze a jövőbeni bñncselekményeket. Államhatalmi gyakorlat-

ként az ítélet csak hatásában igazolódik. A szankció vagy fenytés meghatározása az elrettentő elméletek típusa szerint változik. Az egyéni elrettentéstől, vagyis arról, ami magát az elítéltet téríti el a visszaeséstől, kevés írás szól. E megközelítésben az első bñncselekmény csak könnyű büntetést von maga után, míg a visszaeső mind súlyosabban részesül: a visszaesés megelőzését célozva a büntett súlyossága másodlagossá válik. E látásmódot hordozza a modern büntető gyakorlat a többszörös visszaesők kezelésében.

A jelenlegi gondolatok inkább az általános elrettentésre vonatkoznak, vagyis a büntetés olyan módon történő kiszámítására, ami az egész népességre gyakorolt elrettentő hatás függvénye. Ennek alapján a nagy utilitarista szerző, mint Bentham és a gazdasági teoretikusok, mint Poschner, olyan mérce szigorúsága mellett foglalnak állást, ami a kilátásba helyezett fenytéshez képest a bñncselekmény hasznát lecsökkenti.

A magaviseleti premissza lényegében felelős egyéneket feltételez, akik döntésük következményeinek racionális kiszámítására adják a fejüket, ám a létezőket sok kriminológus tagadja.

A politikai premissza abból áll, hogy a legtöbb ember által legmagasabbra tartott jó képviseli a legfőbb értéket, és az egyén csak egynek számít: tehát igazolható egy ember szigorú megbüntetése, ha ez másokat hathatósan elrettent, ami persze súlytalanná teszi az arányosság elvét. Empirikus eredményekkel nehezen állítható, hogy a súlyos büntetések valóban elrettentő hatást gyakorolnak az egyének magaviseletére. Be kellene bizonyítani ehhez; az emberek, amikor elkövetnek egy bñncselekményt, ismerik a kapható ítélet szigorúságát, és éppen ez a potenciális szigorúság, illetve nem más ok készíti őket arra, hogy megtartóztassák magukat az elkövetéstől. Úgy tűnik, hogy van kapcsolat a fenytés bizonyossága és a bñnözési arány között; ellenben sokkal kisebb e kapcsolat bizonyossága a büntetések szigorúsága esetében.² E megkülönböztetés nagy jelentőséget nyer, ha az elrettentésről marginális hatásként van szó, vagyis amikor nem tudjuk, hogy a fenytés veszélye az elrettentőbb-e (leggyakrabban így van), vagy a szigorúbb fenytés veszélye rettent el. Sok szerző azt is megvizsgálja, hogy miért nem lehet elfogadni azt a nagyon elterjedt gondolatot, miszerint a nagyobb büntetésnek nagyobb az elrettentő hatása; e reláció valójában nagymértékben a kontextustól függ.

A preventív (megelőző) szemlélet jegyében teendő intézkedések elsősorban a közvélemény „lecsillapítása” végett indokoltak: nap mint nap tapasztaljuk, hogy egyre gyakoribbak a kirívóan súlyos, személy elleni erőszakos bñncselekmények, amelyek kapcsán óhatatlanul felmerül a törvényhozó felelőssége is. A retributív (megtorló) szemlélet jövőjével kapcsolatban az okozza a fő dilemmát, hogy az azzal kapcsola-

² Vö.: A. Vont Hirsch, A. E.: Bottoms, E. Burney, P. O. Wilkström: Criminal Deterrence and Sentencing Severity; An Analysis of Recent Research, Oxford, Hart Publishing, 1999.

tos nyugat-európai és hazai nézőpont meglehetősen ellentétes. Egyfelől a nemzetközi megállapodások, ajánlások stb. a büntetések, illetőleg a büntetés-végrehajtás szervezetének racionalizálását, a szabadságvesztés büntetés abszolút ultima ratio jellegét és az alternatív szankciók bevezetésének szükségességét hirdetik. Ugyanakkor a magyar közvélemény punitív beállítottságú.

c) Az egyedi javulás célzata: a reszocializáció elmélete

Az olyan ítéletnek, amelynek a célzata elrettenteni a bűnelkövetőt a törvény áthágásától, hosszú a története. Nyilván jelen van a próbációs periódusok gyakorlatba ültetésének a kezdetén, vagy a fiatal bűnelkövető újrannevelésére létrehozott intézményekben. A fő gondolat ebben az, hogy az egyéni visszaesést reform- és visszailleszkedési stratégiával kell megelőzni, ami terápiát, tanácsadást, családon belüli beavatkozást, kognitív és viselkedési programokat, szakmai minősítés elnyerését stb. foglalhat magába. Több európai országban is létezik e stratégia, zenitjét a hatvanas években érte el az Egyesült Államokban, azért, hogy a következő évtizedben látványos visszaesést produkáljon, majd a kilencvenes években visszanyerjen valamit az elvesztett térből. A nyilvánvalóan viselkedési problémákkal küszködő bűnelkövetőket segítő humanitárius segítségnyújtás szándéka miatt újabb és újabb kezelési programokat találnak ki. Központi kérdés marad ezekben a különböző intervenciók hatékonysága, régi a vita a hatékonyság meghatározása és mérése kérdésében. Az látszik helyes magatartásnak, ha elfogadjuk, hogy egyes visszailleszkedési programok bizonyos típusú bűnelkövetők esetében hatékonyabbak lehetnek, de csak bizonyos körülmények között.

A személyes javulás teóriájának a magaviseleti premisszája abból áll, hogy bizonyos, valószínűleg többféle bűncselekményt társadalmi nyomás, pszichológiai probléma, illetve ilyen vagy olyan címen bekövetkező nehéz helyzet határoz meg jelentős mértékben. Ha általában nézzük, ez az elmélet szoros kapcsolatban áll a pozitivistákról a kriminológiával. Politikai premisszája szerint úgy kell tekinteni a bűnelkövetőket, mint akik képtelenek bizonyos helyzetekkel szembeni ellenállásra, illetve akiknek speciális segítségre van szükségük, következésképpen (valószínűleg) nem teljesen felelnek tetteikért. E logika alapján minden esetben külön büntetést kell kigondolni, hogy megfeleljen a bűnös egyéni szükségleteinek: olyan mértékben persze, hogy a szükségletekre alapozó megközelítés ne állítson korlátokat a beavatkozás elé, ám épp így és ilyen mértékben kerül konfliktusba azzal a jogi elgondolással, miszerint senki sem büntethető aránytalan módon. E teória inkább a diagnosztikai és kezelési folyamatokra, illetve az akkreditált programok jó végrehajtására fókuszál. A büntetés ilyen fajta megközelítésében a „diagnosztikai” eszközök lényeges szerepet játszanak.

d) Semlegesítést célzó büntetés

A semlegesítés általi megközelítés abból áll, hogy azonosítani kell azokat a bűnözőket vagy bűnöző típusokat, akik ellen veszélyességük miatt speciális védelmi intézkedéseket kell fogantatni (általában hosszabb bezárás formájában). A belátáson alapuló életfogytiglanra szóló ítélet mind többször került alkalmazásra ilyen szellemben.

Ennek a megközelítésnek nincs magaviseleti premisszája. Nem részesít előnyben semmilyen bűnözési okot, és nem törődik a bűnöző magaviseletének a megváltoztatásával: lényegében a potenciális áldozatok védelmére szorítkozik. A politikai premisszát gyakran utilitaristaként mutatják be, ugyanis az elítelt semlegesítését az ebből következő globális társadalmi haszon növelésével hozza vonatkozásba. Néha úgy fejeződik ki ez a gondolat, hogy a potenciális áldozatok jogai győznek a bűnözőkével szemben. A prediktív (jövendölésen alapuló) ítéletek jól ismert és rendszeresen elismert kihagyásai megkérdőjelezik azt az érvelést, hogy a népesség védelmének a célja igazolja a büntetések meghosszabbítását, ennek ellenére több országban is igen erős a politikai nyomás, miszerint a törvények a bíróságok számára olyan eszközöket biztosítsanak, amelyek lehetővé teszik a semlegesítés elvére alapozó hosszú ítéletek kimondását. Ha a politikai érvelésben ilyen a büntetőjogi felfogás valósága, megvan minden ok arra, hogy a megmaradt eljárási garanciák komolyságával a lehető legszélesebben lehessen szembeszegülni a prediktív ítéletekkel. Mindazonáltal az európai büntetőjogi gondolkodás olyan fázisba jutott, amelyben a tényleges életfogytiglani szabadságvesztés (TÉSZ) létjogosultságát megkérdőjelezi.

e) A helyrehozatal és a pótlás teóriája

E teóriát nem számítják a fenyítés teóriái közé. Az a feltevése, hogy a meghozott ítéletnek fel kell adnia a fenyítés gondolatát, mégpedig azért, hogy a helyrehozatalhoz és a pótláshoz kötődhessen, ami a bűnelkövető által az áldozatnak és a közösségnek okozott igazságtalanságot illeti. A helyrehozatali elméletek (restorative justice) többsége a bűncselekményben szereplő „tétbirtokosok”-ra (stakeholders) helyezi a súlyt (akik ebben az esetben nemcsak az államot és a bűnelkövetőt jelentik, hanem az áldozatot és a közösséget is), továbbá a perjelentőségére (ami az összes tétbirtokost egyesíti, hogy megfelelő választ adjon a bűncselekményre), valamint az ítélet helyrehozatali célzatára (ami valamilyen formában általában az áldozatnak nyújtott kárpótlást és a közösségnek nyújtott „helyrehozatalt” jelent, gyakran a bűnelkövető megjavulását és visszailleszkedését célzó kiegészítésekkel). A helyrehozatali igazságszolgáltatás többféle variációja van a különböző országokban, egyeseket már törvénybe foglaltak, mások kísérleti stádiumban vannak, tehát terjedelmes lenne értékelést adni róluk. Többségük az elítelt reszocializációs teóriáját megalapozó magaviseleti premisszához hasonló premisszára tá-

maszkodik, és arra a gondolatra, hogy maga a per is hozzájárul az áldozatnak járó helyrehozatalhoz; politikai premisszájuk az, hogy nem az államnak kell dik-tálnia a bűncselekményre adott választ, hanem az érdekelt felek determinálják a kártalanítást és a helyrehozatal, a bűnöző egyszerű fenytése elé helyezve, továbbá a lehető legtöbb szereplőt bevonva a perbe, a társadalmi szövet éppé tétele végett.

Más áldozatra összpontosító kezdeményezés is létezik, ami néha helyrehozatal nélküli kárpótlást céloz. Egyike a legelterjedtebbeknek ezek közül mind az európai kontinensen, mind a common law országaiban az, hogy az áldozat a törvényszéknek egy „áldozati nyilatkozatot” mutat be, amiben leírja az őt ért sérelmet vagy kárt. Kevésbé hihető, hogy az újítás elvben el-sajátítható, illetve a gyakorlatban kívánatos lenne. Egyes országokban az áldozat még a büntetésre vonatkozó véleményéről is nyilatkozhat ily módon, ami igen súlyos problémát vet fel a bűnös által okozott igazságtalanság magán vagy közös jellegével kapcsolatban.

A bűnelkövető által nyújtható jóvátétel állami szankciórendszeren belüli elhelyezkedését illetően számos kategorizálási kísérlet történt a közelmúltban. Albrecht szerint létezik:

1. a büntetőjogi döntés előtti vagy az eljáráson kívüli informális jóvátétel és kárkiegyezés,
2. a kárjövátétel, mint a bűnüldözésről, illetve a szankcionálásról való lemondás feltétele,
3. a próbára bocsátás és a végrehajtás felfüggesztésének a kárjövátétellel való kombinációja,
4. a jóvátétel, mint önálló szankció,
5. a jóvátétel, mint a feltételes elbocsátás feltétele,
6. a kárjövátétel vagy a tettes-áldozat egyezség olyan megoldása, amely a büntető felelősségre vonás folyamatában, vagy a büntetés végrehajtás mellett önálló eljárásban valósul meg.³

Németországban az Igazságügyi Minisztérium munkacsoportja ehhez képest az alábbi három fő modellt különbözteti meg:

1. az összekapcsolt (adhéziós) modellt, amely a polgári és büntetőjog egy eljárásban való érvényesítését jelenti az egységes döntéshozatal céljából. (Lásd A francia büntetőeljárás törvény előírja, hogy minden esetben, amikor olyan személyi kárt szenvednek el, ami egy bűncselekményre vezethető vissza, akkor az „action civile en réparation du dommage” érvényesíthető legkésőbb a közbűnös emelésével egyidejűleg),
2. az átengedő modellt, amelyben az állam lemond a sértett javára a pénzbüntetésből befolyt összeg egy részéről (Lásd a svájci büntetőtörvény előírja, hogy az elítélt által fizetett pénzbüntetés, elkobzott tárgyak és vagyoni értékek, amelyek az államot illetik, a sértett javára kártalanításra felhasználhatók. Ennek feltétele, hogy a kárt sem az elkövető, sem a biztosító

nem téríti meg, és a sértett az államot terhelő kártalanításról a megtérített részt illetően lemond)⁴.

3. a szankciómodell, amelyben a kárjövátétel büntetésként szerepel (Lásd Angliában már 1973-ban mellékbüntetésként bevezették az ún. „compensation order”-t, 1982 óta pedig önálló szankcióként is kiszabható).⁵

Az európai kontinens országaiban, noha továbbra is a legalitás elve mellett folyik a büntetőeljárás, e princípium egyre gyakrabban háttérbe szorul bizonyos célszerűségi szempontok érdekében.⁶

Megjegyezhető, hogy a közvetítői eljárás bevezetése kívánatos volt, de semmi esetre sem elégséges eszköze a kárhelyreállító igazságszolgáltatási koncepció kifejeződésének; a sértett kára mielőbb és minél teljesebb megtérülésének. (Közvetítői tárgyalás eredménytelen, az elkövető nem hajlandó megtéríteni a sértett kárát.) Felmerült a kárjövátételnek önállóan alkalmazható intézkedéskénti bevezetése, azonban szélesebb körben, mint a közvetítői eljárásnak. Az államnak fennáll egy olyan közvetlen (objektív) védelmi kötelezettsége az állampolgárával szemben, amely a személy eleni bűncselekmények kontextusában az elkövető felelősségre vonásában ölthet testet. Ezt az aggályt osztalja, hogy az elkövető bűnössége bírói ítélettel lenne megállapítható.

A helyreállító igazságszolgáltatás, mint olyan, nem képezhet a plátói terápiával, az Arisztotelész által szorgalmazott megtorlással, mint kiegyenlítő igazságsággal, a kanti és hegeli büntetéssel egy szintű alternatív tárgyalási modellt.

f) Társadalmi teóriák

A társadalmi és politikai kontextusról szóló gondolkodás újra felbukkanását is észlelhetjük. Meg kell említenünk e tekintetben Garland⁷ a fenytés történelmi fejlődésének társadalmi háttéréről szóló jelentős elméleti analízisét, továbbá Hudson által előadott érveket egy aktívabb társadalmi politikáról, mint bűnözésre adott legfőbb válaszról. Azoknak, akiket meghódított a Hart-féle⁸ különbségtétel a fenytést igazoló általános jelleg célzata (utilitarista elrettentő célkitűzés) és a büntetés kimondását uraló elvek (nevezetesen: a megfizetés és az érdemé) között, el kell olvasniuk Lacey munkáját, ami fenntartva, hogy minden ilyen elem felveti az egyéni autonómia és a kollektív jólét problémáját, végül is tagadja e dichotómiát; és kimondja: ahelyett, hogy tagadnánk e két értéket szembeállító konfliktust, inkább arra kell törekednünk: egyiket se áldozzuk fel teljesen. Kifejtve e tézist, fel-

⁴ Vö.: Schweizerisches Strafgesetzbuch. Herausgeben von der Bundeskanzlei, Bern, 1991.

⁵ Vö.: Schweizerisches Strafgesetzbuch. Herausgeben von der Bundeskanzlei, Bem, 1991.

⁶ Vö.: Molnár Gábor: Mediáció a büntetőeljárásban. In: Sáriné Simkó Ágnes (szerk.): A mediáció. Budapest, HVG-ORAC, 2006. 287–288. oldalak

⁷ D. Garland: Punishment and modern society (Büntetés és modern társadalom), Oxford, University Press, 1990.

⁸ H. Hart: Punishment and Responsibility (Büntetés és felelősség), Oxford, Clarendon Press, 1968.

³ Albrecht H. J.: Kriminologische Perspektiven der Schadenwiedergutmachung. In: Eser, A.–Kaiser G.–Madlener K.: Neue Wege der Schadenwiedergutmachung im Strafrecht. Band 18., Freiburg, i. Br. 1990., In: Barabás A. Tünde: Börtön helyett egyezség? Mediáció és más alternatív reakciók. 87–88. oldalak.

tárja a fenyítésbe, mint állami előjogba foglalt politikai értékeket, illetve társadalmi funkciójának világosabb átláthatóságát követeli.

Braithwaite és Petit⁹ gondolatai egy általuk „republikánusnak” nevezett politikai filozófiára támaszkodnak, aminek viszont a (dominion), „szuverén állapot” a központi fogalma. A lényege a szabadság (liberty), nem annyira a mások által gyakorolt egyszerű kényszer hiánya (freedom) értelmében, mint inkább olyan politikai kompromisszumon nyugvó, bizonyos típusú beavatkozás elleni védelmi garanciaforma értelmében, amiben minden állampolgár alkotó tényező. A szerzők azt sugallják tehát, hogy az ítéleteknek inkább az áldozatok dominion-ját kell növelnie, úgy hogy az elítéltekét legkevesé se csökkentse. Úgy tűnik, a szigorúságnak felső határokat képzelnék el (homályosan) / míg alsó határokat nem. Szerintük a (büntetőrendszer által gyakorolt feddő funkció) a lehető legteljesebb mértékben, más eszközökkel kell, lehet megvalósulnia, mint a fenyítés. Mint ahogy a dominion fogalma azt foglalja magába mindenekelőtt, hogy szabadsága perspektívájában az állampolgár nyugodt lehet, ugyanúgy azt is megkövetelheti; megelőzés céljából hosszú, elrettentő vagy semlegesítő büntetéseket szabjanak ki. Tehát e szerzőknél semmi helye annak az egyedi jognak, amely szerint nem lehet súlyosabban megbüntetni senkit, mint ahogy büntették súlyossága követeli: minden attól függ, hogy mennyire kedvez a globális dominion-nak, és a büntetés szigorúsága egyedi esetekben meghaladhatja, vagy nem érheti el a „megérdemelt” magasságot.

g) Konszenzuselmélet

A strasbourgji joggyakorlat, ennek az Európai Unióba történt inkorporálása révén régebbre visszanyúló és nagyobb, hasznosítandó, figyelembe veendő anyag gyűlt össze. Megfogalmazhatóvá vált erről a területről kiindulva a konszenzuselmélet az ekvivalencia sokok területen érvényesülő tételeiből. Megállapítható, hogy a szankciórendszer vonatkozásában a harmonizáció, a közös tendenciák már ma is érezhetőek. „Az emberi jogok védelmének európai gyakorlatában sokszor kerül terítékre a büntetőeljárás alá vont személy jogi helyzete, illetve a vele való bánásmód, és az egységes ítélkezésnek köszönhetően olyan standardok alakultak ki, amelyek irányadóak minden, az emberi jogi egyezményben részes államok számára.”¹⁰ Az államok jogrendje közötti közelítésnek a büntető felelősségre vonás mindhárom szakaszának szabályait és gyakorlatát érintenie kell, nem utolsó sorban a büntetés-végrehajtás szabályait. A nemzetközi bűnügyi együttműködés minden esetben kompromisszumot feltételez részint a hazai büntető anyagi, eljárási és végrehajtási jogi szabályok, másrészt a nemzetközi

bűnüldözés sikeressége érdekében az államok közötti hatékony együttműködést tekintve. Az európai közösségi jog nemzeti jogokkal szembeni elsőbbségének alapelve közelíti a nemzeti rendszereket. A jogállam „tisztességének fokmérőjét” jelenti az, hogy – a bármi címen szabadságában korlátozott – büntető felelősségre vonás hatálya alatt állókkal bánanak.

II.

A büntetés értelméről elmékedésekről

A félig Grotius és Leibniz elméletét tükröző tanítás szerint: „A passzivitás betegsége a tettegesség betegségének másik oldala”. Ne utáljon mindenki, ez az, amit gyakorlatban alkalmaznak – tétlenség paroxizmusa –, amit a domináns ideológiának „eladnak”, hogy büntető eszméjét az értelem bőségével lássa el. Börtönben ülni mindenek előtt azt jelenti, hogy semmivé válsz, passzivitásra, önpusztításra, haszontalanságra vagy kényszerítve, hatékonyság nélküli és hideg magány a magányért (amit egyesek szemérmetlenül úgy minősítenek, hogy börtön „az önmagad fölötti gondolkodás helye”).

A hosszú büntetésekre ítélt felnőtt fogvatartottak felteszik a kérdést, hogyan élni nap mint nap. Az előttük leeresztett sorompók lehetetlenné teszik, hogy elképzeljék azokat a terveket, amelyeknek az állványzati felállítását parancsba adják nekik, megakadályozzák őket abban, hogy a lehetséges folyamatosságot felvázolják. Amikor a túlélés nap mint nap azt követeli tőlük, hogy álljanak ellent a fájdalomnak és az elhagyatottságnak, amikor egyetlen lét-okot se jeleznek számukra soha, a megoldás egyik fajtáját saját óhajaik, szükségleteik megsemmisítésében látják, pedig ezek a szenvedés legfőbb forrásai, akárcsak a hiány felidézése. A magányba egy önmagán kívüli magába süllyedés ilyen feltételei között a büntetés nemcsak fájdalommentes, hanem válasz- és visszhang hiányos is mindenre. Nincs célja, se eseménye, nincs benne se folytonosság, se törés, se téma, se építkezés, se táplálkozás, se „ürülés”, mélyen destruktív, de nem fáj, vagy alig, nincs benne értelem.¹¹

Az elválasztás és az újraegyesítés dialektikája (már-mint az, amelyik bekövetkezik a bűnelkövető helyzetében a társadalmi corpussal szemben) azt feltételezi, hogy a szankciónak kezdetben sosem szabad változatlanul meghatározottnak lennie, épp fordítva, az elítélt fejlődésének függvényében állandóan újra meghatározottnak kell lennie – nemcsak az (újra)nevelési funkció miatt, aminek dominálnia kell a büntetés-végrehajtást, hanem azért is, hogy mindenképp megelőzhető legyen, különösen a fiatal bűnelkövetők esetében a stigmatizáció, ami nagyon hamar bezárhatja őket az

⁹ J. Braithwaite, P. Petit: No Just Deserts: A Republican Theory of Criminal Justice (Csak semmi érdem: A büntető igazságszolgáltatás republikánus teóriája), Oxford, Clarendon Press, 1992.

¹⁰ Vókó György: Európai büntetés-végrehajtási jog. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2006. 12. oldal.

¹¹ Vö.: Frize Nicolas: A börtönideológia állapota. Párizs, Éditions Léo Scheer, 2004. 22–23. oldal (Szerző az Emberi Jogi Liga bizottsági felelőse)

életfogytiglani bűnöző státusába (maga a „bűnügyi nyilvántartás” is szörnyen hatékony eszközzé válhat, kontraproduktív értelemben). Azon rendelkezések alapján, amelyeknek az érvényességét senki más nem vonja kétségbe, a mai európai országok jogában még a jogerőre emelkedett büntetés sem végleges: minden fogvatartottnak az a hivatása, hogy egy szép napon elhagyja a börtönt, ami azt jelenti; az elkerülhetetlen kijövés perspektíváját már a büntetés végrehajtásának a kezdetétől irányítani kell. Ez az irányítás csak egyénre szóló lehet: többé már nem létezik „a büntetések makroökonómiaja”, csak szabályzati rendelkezések vannak. E szempontból az egyes bíróságok által gyakorolt, és a börtönlakosság többsége által ismert igazi „tarifák”, a megtorló politika diszfunkcióját jelzik.

Ebben egy igen lényeges kérdéshez értünk: a büntetés „formáltsága” és különösen fix mivolta, biztonsági és összevonhatatlan büntetési periódusok beiktatása, súlyosan kompromittálja azoknak a céloknak az elérését, amelyekre a büntetés-végrehajtás intézménye hivatott. Tehát az idő, mint olyan, meghatározó lehet a vélemény kisiklás fölötti erőt vevés, valamint a büntető megtorlás szimbolikus követelése és valóságos hatékonysága közötti kompromisszum keresésében.¹²

a) A szankció hatékonyságának jobb biztosítása

Túlságosan is sokat tudunk arról, hogy a börtön mennyire meghosszabbítja és megerősíti ma a bűnözési logikát, a „novicius” és a „kemény” bűnözők, vagy legalábbis az előzetesen letartóztatottak és az elítéltek összekeveredése; az utánzó viselkedést erősítő promiskuitás; a börtönlakosság olyan kódok szerinti de facto irányítása, amelyek inkább az alvilágtól, mint a „külső, normális” világtól kölcsönzik elveiket, olyannyira, hogy a szankció elméletileg nevelő szerepét elentétébe fordítják át. Márpedig világos, vagy legalábbis elfogadottabb a közvélemény előtt az, hogy a börtön nem egy lakat alá helyezett biztonságos hotel, hanem ugyanazok a szabályok irányítják, mint a társadalom másik felét és ha ez így van, nem engedhető meg, hogy a szabadságfosztásban eltöltött időszak antiszociális szabályoknak való alávetettségben teljen az esetek egy részében.

Ha mélyebben elgondolkodunk, azt látjuk, hogy a „kinti világ” alakítja a „benti világot”: a börtön világa visszatükrözi, sőt felerősíti a jelenlegi társadalom igen sok vonását. Ma sokkal könnyebb televíziót nézni, mint tanulmányokat folytatni, túlhajszolják a versengetést, a hierarchiák olyannyira kikerülhetetlenek, hogy sok fogvatartott valójában két büntetést tölt egy alatt, mert a szabadságfosztáshoz egy igazságtalan és erőszakos világnak való alávetettség társul.

Épp ezért kell üdvözölni azokat a nem elhanyagolható erőfeszítéseket, amelyek vissza akarják állítani a

jogot, jogállamot megalkotni a börtönfalakon belül. Messze állunk még azonban attól a börtönigazgatási modelltől, amelyben a fogva tartott ember megtartja mindazokat az »emberi és állampolgári jogokat, amelyek »összeegyeztethetőek» a büntető szankció végrehajtásával és az intézmény biztonságával.« Márpedig ez az egyedüli logikai elv, ha a szabadságfosztó büntetés valójában nem száműzés, ami végképp megszabadítja a társadalmat a „normális” életre alkalmatlan elemektől, hanem épp fordítva, többé vagy kevésbé hosszú menet a börtönből való kijövet felé.

Más szavakkal az elválasztásnak (a bűnöző és a társadalom többi része között) az ítéletozatal alapján kell kulminálnia; már másnap el kell kezdődnie a közös életbe való visszatérésnek. Ilyen perspektívába kell helyezni a büntetés-végrehajtás összes rezsimjét (alternatív büntetések, félig szabad rezsimet és más rugalmas büntetés-rendezések stb. előtérbe helyezése a bebörtönzéssel szemben).

Ilyen értelemben kell felfogni a büntetés-felfüggesztés rezsimjét is: a „nem büntetés”-nek is megvan a maga értelme. Általában a társadalmi kommunikációs kapcsolatok lehető leggyorsabb visszaállítása, az a lehetőség, hogy ne csak bűnözőként lássanak valakit, minden visszailleszkedési, helyreállítási nevelő folyamat szükséges feltétele. E tekintetben kellene még több figyelmet szentelni a „büntetés-utáni”, a „börtön-utáni” időnek, vagyis azoknak a (pénzügyi, társadalmi, kulturális) feltételeknek, amelyek mellett a visszailleszkedés nem marad kegyes óhaj.

Az újrarendezés nemcsak az alapszabályok újraalkotását jelenti: azok az eszközök, amelyek nélkül minden reform csak kozmetikázás marad, a bírósági ülések és eljárások ugyancsak beletartoznak.

A büntetések végrehajtása, a társadalom érdekeinek és az áldozatok jogainak a tiszteletben tartása mellett az elítéltek beilleszkedését vagy visszailleszkedését, valamint a visszaesés megelőzését is elő kell, hogy segítse. E célból a végrehajtás során ahhoz, hogy az elítélt személyiségének és helyzetének a fejlődését is számításba lehessen venni, rendezhető a büntetések. A büntetések egyénre szabása lehetővé kell, hogy tegye, ahányszor csak lehetséges; az elítélt fokozatosan visszatérhessen a szabadságába; a szabadlábra helyezés ne történjék bírósági vagy ügyészségi felügyelet nélkül. A Canivet bizottság szorgalmazta az ún. külső ellenőrzés helyreállítását.¹³

b) A Börtön és demokrácia

Vajon mi az értelme annak, tehető fel a kérdés, hogy olyan intézményt tartunk fenn, amelynek a működése, egyenlege nem biztos, hogy pozitív globálisan. A reformátorok széthúzó stratégiájával szemben – melyben különböző tervek elfogadhatóbbá kívánják tenni

¹² Jean-Pierre Dubois: Gondolatok a büntetés értelméről, CNCDH (Emberi Jogok Konzultatív Országos Bizottsága, 2002. www.commission-droits-home.fr)

¹³ Vö.: NDUR de PPS: Guy Canivet: A bv. intézetek külső ellenőrzésének javítása, a fő peccsétör, igazságügyi miniszternek adott jelentés, Párizs, Francia dokumentáció, 2000 *Hivatalos jelentések gyűjteménye* A Francia dokumentáció webhelyén: www.ladocumentationfrancaise.fr tanulmányozható, a nyilvános jelentések könyvtárában.

a börtönt – és a végsőig kitartó abolicionistákéval szemben, akiknek a rendszer aporiáját (elégtelenséget) nyilvánvalóvá tevő szándékához a mennél rosszabb, annál jobb politikája is elképzelhető, a börtönt vissza kell állítani a büntetőpolitika vonulatába, illetve a börtön világra jötténél bábáskodó demokratikus rendszer dinamikájába. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a börtön egyike azon helyeknek, amelyeken a hatalom gyakorlása potenciálisan a legjobban ellenőrizhető, még akkor is, ha az ellenőrzés speciális akadályokba ütközik. Vajon a börtön eltűnése nem járna-e azzal a veszéllyel, hogy sokkal kevésbé ellenőrizhető, azaz kevésbé demokratikus elzáró berendezkedést vagy megengedhetetlen nyomást – vagy megsemmisítést – lehetővé tevő eszközök fejlődnek ki? A rend és az igazság közötti törekeny egyensúly vajon nem arra vinné-e el a dolgokat, hogy a rend fenntartása prioritást élvezzen? Az áldozatok szövetségeinek mind nagyobb a befolyása – amely mind népszerűbbé váló, sajtó által is átvett harcukkal mind több előjogot szereznek büntetőügyekben (például: a polgári peres félként való fellépés jogát) – egy amerikai típusú fejlődés rémét vetíti előre, amelyben a zárka-elyomás összes változata felerősödik, és ehhez hozzáadódik a halálbüntetés jelentős alkalmazása is.

Az elzárás, mint a rendfenntartás professzionistái és a felelősségre vonható hatalmi viszonyában lényegében egyre erősödő eszköz – lásd: szabálytalan helyzetű külföldiek bebörtönzése, visszaesők túlzott büntetése, és különösen az előzetes fogva tartás –, egyre gyakoribb használatával lezülleszt a börtön és az igazságosság közötti viszonyt. Utóbbiról (az előzetes fogva tartásról) megjegyezhetjük, hogy a nemzetközi direktívák mind erősebb korlátozását szorgalmazzák.¹⁴

Az elzárási időtartam növekedésének visszaszorítása nehezen képzelhető el a büntetési skála módosítása nélkül – ami nyilván társadalmi és szakmai vitát kívánt minden országban.

III.

A büntetés XXI. század eleji értelmezése Európában

A demokratikus társadalmak a jogállam igazságszolgáltatását napjainkban olyan büntetésig gondolására készítetik, amely eleget tesz a törvénynek, az áldozatnak vagy sértettnek, de ugyanakkor az elítéltnak is azért, hogy utóbbi képessé váljon a börtönlogikával szembehelyezni a saját személyes erkölcsét. Kizárólag a szükséges és arányos, valamint az egyénre szabott és értelmes büntetés lehet igazságos, vagyis az, amelyik az elítélt emberi jogait is tiszteli. A kettős cél, amit egy demokrácia maga elé tűz a fogvatartott szemé-

lyekkel szemben, nem lehet más, mint a szankció hatékonyságának a növelése, és az elítélt visszailleszkedésének az előkészítése. A börtön alkalmazásának, és szenvedést okozó mivoltának a korlátozása ugyanakkor „láthatóvá” tétele és elfogadása a demokratikus rendszer büntető parancsoló imperatívuszainak, szükségyszerűségeinek.¹⁵

A tét nem más, mint a bírói büntetés háromszögét alkotó – az elkövető, a sértett és a törvény – összetevők újraértékelése, a helyreállító, újjáépítő igazságszolgáltatási elgondolás által indukált viszony-dinamika impulzusa alatt. Az újraértékelést az a szerénység szellemétől vezérelt ösztönzés kellene, hogy mozgassa, ami az emberi szellem és szív számára továbbra is botrányt jelent: azaz a büntetés kínos mivolta. Ezáltal három irányba ágazó kérdés vezérlete alá kerülne: hogyan lehet egyszerre elégtételt szolgáltatni a törvénynek, az áldozatnak, in fine az elítéltnak is? Mennyire képes alávetni magát egy helyreállító, újjáépítő igazságszolgáltatás céljának e három komponens.

a) A büntető rendszerek filozófiája, ellentétben a megtorlás rendszerével, a bűncselekményt helyezi központba. Nem tudni, hogyan létezhet egy jól rendezett társadalom nagyobb tilalmaktól artikulált törvénykönyvek rendszere, illetve ismert és erővel kikényszerített szankciók védelme nélkül. A törvény érdekének a fogalma megköveteli, hogy a közrend tisztán politikai gondolatával összefüggésben újragondolják, új alakba öntsék. Ezt az érdeket viszont nem lehet meghatározni egy harmadik entitás, az állam kötelessége, feladata nélkül, ami nem más, mint az állampolgárok biztonságának vagy épségnek nevezett elsődleges jogának a megvédése.

A közrend ilyen felfogása kikényszeríti, hogy ne válasszuk el a törvény transzcendens (magasabb rendű) ideáját a megvédendő társadalom immanens (benne rejlt) ideájától. A törvény és a társadalom védelmének az említése ez esetben nem utal heterogén tervekre, olyanokra, amelyek alkalmasak arra, hogy teljesen különböző pólusokon kössenek ki. Törvénykönyveink politikai gyökerei, ideértve a büntető törvénykönyvet is, megkövetelik, hogy synergiába (egyidőben alkalmazva egymás hatását támogatja és erősíti) állítsuk a két megcélzott ideát. Mit jelentene a törvény idézése a maga eljárásbeli formalitásaival, ha nem tennénk fel újra és újra a bizalom kérdését, amit a társadalom tesz fel: miféle együttélési akarat fejeződik ki egy történelmi közösség politikai szervezetében? Ha így teszünk fel a kérdést, nem válik heterogénné a törvény és a közrend kielégítése; összekapcsolódásuk a képviselték szintjén valósul meg, itt jön létre egy társadalom morális egysége, itt válik szimbólummá. E nívón a büntetés szimbóluma és a társadalmi szimbólum kongruens (egybevágó). Az, amit a politikai gondolkodás hozzáadhat a pszichológiai vagy szociológiai

¹⁴ Vö.: Combessie Philippe: A börtön szociológiája. La Découverte, Párizs, 2001. 106–108. oldal (Szerző szociológus, az IRESO-CNRS, a jelen társadalmi kutatóintézet igazgatója)

¹⁵ Philippe Maurice: Életre szóló gyűlölet. Párizs, Le Cherche du midi, második kiadás, 2002. 296–299. oldalak (Franciaországban az Alkotmánytanács tagja, a történelemtudomány doktora, szociológus, egyben hajdani rab, akít halálra ítélték, majd kegyelmet kapott és 23 évet ült börtönben.)

jellegű mérlegeléshez nem más, mint a hatalom függőleges tengelye és az együtt élni akarás vízszintes tengelye közötti artikuláció (tagolás).¹⁶ Széles körű szakmai, társadalmi, politikai megvitatása szükséges minden szankcionálást tartalmazó szabálynak, még ha jogharmonizációs kérdésről is van szó. Köztudott, hogy dinamikus, tervszerű munka szükséges ehhez. Erre valók az apparátusok.

Az állampolgár biztonsághoz való joga, és a harmadik – az állam kötelessége – az a páros, amelyben legkönnyebb elemezni a kérdést. Viszont a magas arány a biztonság, mint jog nem működik az áldozatnak és az elkövető félnek adandó kettős elégtétel nélkül. Potenciális áldozatként és potenciális elkövetőként, sértő félként követeljük jogunkat a biztonsághoz.

b) Az áldozatnak adandó elégtétel oldaláról kell megkülönböztetnünk azt a párost, amit az áldozat az ellene agressziót elkövetővel alkot. E páros az igazságos bosszú paradigmájában fellelhető sértett és a sértő párosának az örököse, amiben a fő hangsúly az áldozatra esett. E címen őrzi meg az igazságos büntetés paradigmája azt, ami a legjobb a bosszú etikájában, nevezetesen: visszaadni az áldozatnak a megbecsülést, a jó hírnevet, amit a sértés megsebzett. A biztonsághoz való jog, mint a törvény fennhatóságának ellensúlya, így módon hasznosítja a sértett igaz haragjából fakadó bosszúvágy erejét. E tekintetben az agressziót elszenvedett fél marad elsődleges haszonélvezője – európai szakzsargonnal – a törvényszék és a büntetőper intézményének, ugyanis a panasztevő (feljelentő) jogi helyzetét a közvád változtatja át és az elismert áldozatává.

Ám az az elégtétel sem válik sosem teljessé, amiben az áldozat részesül. Ha a törvénynek adott elégtétel azzal a kockázattal jár, hogy sohasé válik istenségétől megfosztottá, az etikai terror terhétől eléggé megszabadítottá, az áldozatnak adott elégtétel azzal a kockázattal jár, hogy sose válik eléggé humanizálttá. Nem azért, mintha félni kellene a panasz túlzásaitól, ami a düh, illetve a szenvedélyé vált harag formáját öltheti, a bosszúvágnak, esetleg a gyilkolási vágy aljas vonásait kölcsönözve. Leginkább épp az ellenkezőjétől kell tartani. A bíróság előtti megjelenés feltételei ordítóan egyenlőtlenek. Ez az egyik oka annak, hogy a szegények aránya a börtönökben olyan nagy. A logikai botrányhoz itt egy szociológiai botrány is társul. Az áldozatnak adott elégtétel inadekvátá válik az igaz panaszhoz hozzáadódó rossz szenvedélyek miatt. Fentebb már kimondtam, hogy a bosszút igénylő igaz haragja könnyen dühhé, veszettségé, ölési vágygá válhat. E ponton pillanthatjuk meg, hogyan billeg a megcsúfolt fizikai és morális integritás, a helyrehozatalát célzó legitim óhaj, illetve a bosszúvágy, a tiszta erőszak között. A bosszúnak járó helyrehozatal horizontján még mindig és állandóan kirajzolódik a bosszúvágy, törésponttá válik a jog és az erőszak közötti rejtett artikuláció. Ilyen kétértelműségek árán válik a jog határai

között az áldozatnak nyújtott elégtétel a büntetés értelmének integráns részévé.

c) Szó se lehet tehát arról, hogy az elítéltnak nyújtott elégtétel címszava alatt el lehessen helyezni az elítéltek, elsősorban fogvatartottak rehabilitációját, amit a modern gondolkodók doktrínája távol akar tartani a megtorlás fogalmától? Az lenne az igazán erős gondolat ezzel kapcsolatban, ha a bűnös iránti gondoskodás, Platón Gorgiasz-ának felejthetetlen öröksége, mihelyt a törvénynek adott elégtétel alapján, az áldozatnak nyújtandó elégtétellel párhuzamosan, elítéltnak nyújtandó elégtételként értelmezzük, már nemcsak alaki jelentőséggel bír a büntetés értelme szempontjából. Ez lenne a bosszú rendszerének az utolsó visszhangja a büntető igazságszolgáltatáson belül: a bűnös az áldozat ellenpartnere marad. Végül is, ugyancsak a bűnösnek nyújtandó elégtétel címen foglалható a közrend védelmének a kontextusába a lélek terápiája és a híres platóni gyógyszer: ugyanis jó a potenciális áldozatnak – amit a biztonsághoz való jog hordozóiként is potenciális agresszorokként vagyunk – ha a fogvatartottak megtartják az állampolgársághoz tartozó jogok teljes visszaadásának a perspektíváját. Ilyen értelemben a visszaadást célzó intézkedések, a bűnösnek nyújtott elégtétel gondolata révén, indirekt módon – az áldozatnak nyújtott elégtétel kiegészítő elégtételeként –, beletartoznak a büntetés értelmébe.

Ma mindenki megegyezik abban, hogy e feltételt szinte lehetetlen kielégíteni; de egyedül megvalósítása képes arra, még ha valószerűtlen is, hogy a modern gondolkodók doktrínája által megközelített pragmatikus megfontolások, a hasznosság egyetlen szempontja alapján, újra bekerüljenek a büntetés értelmébe. E tekintetben a rehabilitáció folyamatának egyik aspektusa az lenne, hogy a fogvatartott fogjon hozzá memoárja megírásához, az áldozattal való hajdani erőszakos viszony elmeséléséhez. Ez lenne a büntett utolsó ténybeállítás, utolsó bírósági megjelenése a sértett és a sértő között, melynek fényében újra lehetne értékelni az áldozattal szembeni igazságtalanságot. E címen egyfajta megbánás lenne, a megbocsátás inkognitója. Így kevésbé lenne sokkoló Hegei megjegyzése, miszerint a legextrémebb büntetés is tiszteletére válik a bűnözőnek, amennyiben nem állat, hanem ember kapja. Valószerűtlennek tartani az efféle kimenetelt, annak bevalóságát jelenti, hogy a büntetés paradigmája, még ha az elégtétel koncepciója (vázlata, fogalmazványa) környékén kap is újra helyet, képtelen megszüntetni a „botrányt”, amit a büntetés az értelemnek jelent.

2005-ben az „áldozat-érzékenység” folyamatát végigkísérve eljutottak az új belga büntetés-végrehajtási törvény mediációval kapcsolatos rendelkezéseinek elemzéséig, megszületett egy szorosabb, hangsúlyozottabb resztoratív igazságügyi rendszer (továbbiakban: RIR) terve, ami a stratégia-alkotásban, a képzésben és a politika felszínén is megjelent. Resztoratív tanácsadók már 10 éve aktívan dolgoznak a belga bír-

¹⁶ Vö. Ricoeur Paul: „Az igaz, valamint az igazságszolgáltatás és ennek kudarca”, Cahier de l'Hème, 81. szám 304–306. oldalak

tönökben: foglakozásokat szerveznek a sértettekről és a RIR-ről a fogvatartottaknak és a börtönszemélyzetnek egyaránt; kapcsolatokat hoznak létre és tartanak fenn a mediációs szolgálatokkal, más RIR- és sértett-központú programokkal (mint például a „Sértett a nézőpontban” – továbbiakban: SN), illetve a helyi közösség lakosaival. A RIR-el kapcsolatos elképzelések bekerültek Belgium Büntetés-végrehajtási Törvényének (2005. január 12.) számos szakaszába. A resztoratív börtönök kialakításáról 1998-ban kezdődött kutatás adta az első lökést ahhoz, hogy az SN-t a belga börtönökben bevezessék. 2000 nyarán a flamand kormány által megjelentetett irányelv nem csupán a fogvatartottak jogainak és szükségleteinek a kielégítését célozta meg, hanem a személyes megközelítést is hangsúlyozva, az elkövetőket olyan emberekként kezelve, akiknek a sértett és a társadalom számára valamit vissza kell állítaniuk, vagy meg kell javítaniuk. Ebben a vonatkozásban a hatóságok megpróbálták felkelteni a felelősségérzetet a fogvatartottakban, segítve őket, hogy reflektálni tudjanak jogellenes magatartásuk konzekvenciáira, és hogy ösztönözzék őket, ha lehetséges: valamilyen jóvátételt adjanak a sértettnek és a társadalomnak.

Az SN-foglalkozások alkalmával a viktimalizációról szóló ismeretek a börtönben legalább három formában megjelennek:

- az egész foglakozás-sorozat alatt az SN-szakemberek magas szintű (akadémiai) tudásanyaggal rendelkeznek kriminológiából, pszichológiából és/vagy szexológiából, megtöltve a foglakozásokat a sértettel és az empátiával kapcsolatos szövegekkel és ismeretekkel;
- a sértetteket megkérlik, hogy osszák meg tapasztalataikat a résztvevőkkel, és nyíltan meséljenek a bűncselekmény után történetekről;
- a foglakozásokat olyan szakemberek segítségével szervezik, akik jártasak a sértettek támogatásában, továbbá ügyvédekkel, akik sértettekkel kapcsolatos ügyeket beszélnek meg, és polgári kárigényeket rendeznek.

A bűncselekmények áldozataival kapcsolatos növekvő „érzékenység” számos új, a sértettekhez köthető reményt keltett, melyek közül néhányat jogszabályi rendelkezések öntöttek formába [pl. a Büntetés-végrehajtási Törvény (a feltételes szabadlábra helyezésről szóló rendelkezések)]. Az új belga Büntetés-végrehajtási Törvényben a sértettek iránti figyelem és a resztoratív megközelítés a börtönökben formálisan a törvény számos §-ában megtalálható. A 9. § a resztorációt, mint a börtönbüntetés egyik célját sorolja fel; ugyanezen § (3) bekezdése az egyéni fogva tartási tervet (azaz a börtönbüntetés alatti fejlesztő programok megtervezését, amelyet az elítélttel közösen, vele egyetértésben visznek véghez, és amely a munkavégzést és tanulást, a sértettel való közvetlen tevékenységeket stb. tartalmazza) a RIR-hez köti.

Egy másik fontos § a fogva tartási terv tartalmához köthető. A fogva tartási tervtől elvárják, hogy tartal-

mazon resztoratív tevékenységeket, még pontosabban olyan tevékenységeket, amelyek „a sértettnek okozott kárhoz” kapcsolódnak. A 82. § a börtönfoglalkoztatást tárgyalja és azt, hogy ez hogyan szolgálja a sértett javát, továbbá a jóvátételt és a tartozás visszafizetését.

Egy következő § (84. §) azt javasolja, hogy a börtönfoglalkoztatást részben a fogva tartási terv alapján ismerjék el (mely során a resztorációs cél játszik szerepet).

A Büntetés-végrehajtási Törvény parlamenti vitája során felmerült a kérdés, hogy melyek lesznek a lehetséges következményei annak, ha egy elítélt nem hajlandó együttműködni a saját fogva tartási tervének felvázolásában. A kérdést feltevő parlamenti képviselő (Jean-Pierre Malmendier) véleménye szerint az ilyen visszautasítás nem maradhat konzekvenciák nélkül. Az igazságügy-miniszter (Laurette Onkelinx) válaszában hangsúlyozta, hogy „közvetett konzekvenciák” származhatnak a visszautasításból, pl. említést tesznek róla a feltételes szabadlábra helyezéssel kapcsolatos előterjesztésben.¹⁷

Az 1998. évi március 5-i és 18-i törvények új eljárást léptettek életbe, amely szabályozta, hogy miként biztosítsák a fogvatartottak számára a feltételes szabadlábra bocsátást. A jelentkező fogvatartottakat megkérték, hogy állítsanak össze egy reintegrációs tervet, melyben bemutatják, milyen lépéseket tettek a börtönbüntetés ideje alatt, és mit terveznek a szabadlábra bocsátásuk esetén (beleértve többek között a munka és lakhatás terveit).

A sértettekkel szembeni magatartás is fontos „tényezővé” vált. Ezt szintén belevették a feltételes szabadságra helyezésről szóló törvénybe. A feltételes szabadlábra bocsátás egyik ellenjavaslatja lehet, hogy milyen a fogvatartottnak a bűncselekmény sértettjével szembeni magatartása. Így, ha a fogvatartott nem tudja felmutatni, hogy tett lépéseket a sértett irányába, ez okot adhat arra, hogy továbbra is börtönben tartsák. Ezzel szemben a feltételes szabadságra bocsátást előkészítő bizottság a sértett irányába tett lépéseket az elítélt javára írja.

A börtönbeli resztorációs programoknak – mint pl. az SN vagy a sértett-elkövető mediáció végrehajtása, illetve az új jogszabályi rendeletekhez és büntetőstratégiához fűzött elvárások – hozzá kell járulniuk az eredeti „jogsértés” (azaz a jogszabály megsértése, amelyet szabadságvesztés-büntetéssel szankcionálnak) újradefiniálásához és újra központba állításához a „károk” figyelembevételével, eljutva azokhoz a fájdalmas konzekvenciákhoz, melyeket a törvényszegés okozhatott azok számára, akik közvetlenül (vagy közvetve) érintettek.

Az új kezdeményezések, amelyek a belga büntető igazságszolgáltatás stratégiai fejlődéséből fakadnak, azt sugallják, hogy a rehabilitációs ideológia négy komponense – munka, iskola, erkölcsi hatás és fegyelm-

¹⁷ Belgian Chamber of Representatives Compte rendu intégral/Integraal verslag. Séance plénière/Plenumvergadering Brussel, 2004.

zés, – amely különböző mértékben, de majd négy évszázada uralta az elítéltekkel folyó munkát, most egy ötödik komponenssel egészült ki: az inadekvát érzelmi képességek orvoslásával. Hasonlóan a többi képességekhez, az érzelmi képességekkel történő foglalkozás lehetősége azonban csak a teljes börtönpopuláció kis része számára elérhető.

Például az SN-programba való bekerülés három módon is korlátozva van:

- a személyi állomány korlátozott száma és a kis létszámú civil szervezetek óhatatlanul is korlátokat állítanak: a program mindössze három, 2005-től öt börtönben működik Flandria 17 börtönéből;
- azok az elkövetők (pl. a kábítószerrel visszaélésel büntetettek, embercsempészek), akik nem köthetők beazonosítható sértetthez, általánosan kizártak a programból¹⁸
- a szigorú kiválasztási folyamatok – melyek felvételi beszélgetésekből és néha a pszichoszociális szolgálatokkal folytatott konzultációkból állnak a börtönben – eleve megszürik azokat a fogvatartottakat, akik a legesélyesebbek arra, hogy a börtönpopulációból az ő érzelmi képességeiket fejlesszék, vagy állítsák helyre.

Az első korlátozó tényezőnek gazdasági és humán erőforrás okai vannak, ami bizonyos mértékig stratégiai döntésekkel orvosolható. A másik két tényező azonban egyenesen a resztoratív filozófia lényegébe vág, és a konzekvenciák összpontosításától egyenesen a bűncselekmény okozta károkhoz vezet.

A „sértett” és az „elkövető” közötti interakció hatást gyakorol a büntető igazságszolgáltatás rendszere és a társadalom egésze közötti interakcióra.

d) A törvények nem csak arra szorítják a polgárokat, hogy „jó” (törvénytisztelő) döntéseket hozzanak, de arra is szükség van róluk, hogy adekvát érzelmi képességeik legyenek, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy előre jelezzék egy potenciális törvényszegés káros konzekvenciáit, és ez megakadályozza őket abban, hogy polgártársaiknak sérelmet okozzanak. Röviden: ahhoz, hogy az elítéltek szabadulásuk után a társadalom teljes értékű tagjaivá váljanak, az érzelmi dimenzióra is szükség van.

Új információk és új elvárások jelennek meg a büntető igazságszolgáltatás rendszere oly szorosán őrzött határain belül, és akár közvetve, akár közvetlenül, további hatást gyakorolnak az ítélethozatal és a feltételes szabadlábra helyezés döntéshozatali folyamatára. A sértettekkel és a viktimizációval kapcsolatos tapasztalatok a bűnügyek egy teljesen új dimenzióját tárják fel a hagyományos elkövető-központú megközelítéséhez képest, melyek egzakt konzekvenciái még tisztázatlanok. Ezt két további, 2006. május 17-én hatályba lépett törvénnyel erősítették meg a belga jogban, mely szerint az elítéltnak joga van külsős konzultációhoz, illetve olyan törvényszékek létrehozását he-

lyezték kilátásba, amelyek az ítélet végrehajtásáért felelősek. 2006. május 22-i adásában a BBC News egy olyan riportot sugárzott, melyben arról volt szó, hogy a jövőben az Egyesült Királyságban a sértettek esetleg helyet kapnak a szabadlábra bocsátó bizottságok tagjai közt. John Ried belügyminiszter azzal érveit, hogy a sértettek hangját „érthetőbben kell hallanunk”.

Több országban is felvetették a londoni kérdést, mely szerint a büntetőjogi szankció végrehajtásának vajon hű tükrének kell-e lennie a bíró által meghozott ítéletnek, vagy a kettő között bizonyos távolság is létezik? Más szóval: vajon a végrehajtó szervezetnek – van, ahol hatóságoknak – hűségesen, sőt betű szerint „tisztelniük kell-e” a megítélt dolgot; vagy éppen ellenkezőleg, bizonyos autonómiát tanúsíthatnak a bíróval szemben? A többségükben dualista szankciórendszert tartalmazó büntetőtörvényekben a büntetésekről szólva a szabadságelvonás, a pénzbüntetés és a jogfosztás vagy külön kötelezettségek trilógiájával találkozhatunk. A szabadságelvonás sem egységes fogalom, számos megkülönböztetéssel élnek; lehet időszakos vagy örökös, sőt egy- vagy kétnapos, periódusokra tördelt. Minden jog elismeri a felfüggesztett végrehajtást (suspend sentence), csak változó feltételekkel. A különösen veszélyes bűnözők kezelésére jó néhány meghatározatlan tartalmú megelőző fogva tartást kreált. A pénzbüntetések mindenütt a törvényalkotó kedvencei. Felidézhető nem egy országból az áldozatnak nyújtandó kompenzáció is, amely lehetővé teszi a bírónak, hogy a vádlottat az áldozatnak átutalandó bírságra ítélje. A jogfosztást vagy külön kötelezettségeket magukba foglaló büntetések legérdekesebbnek tartott tagja a közérdekű munka (community service order), ami jelenleg szinte mindenütt létezik. Törvényalkotások e mellett gyakran más büntetéseket is előírnak, mint például többek között a vezetői engedély visszavonása.

Az egyensúly keresését a közérdek és a bűnelkövetői érdekek között a büntető törvénykönyvek is mutatják, amikor legtöbbször emlékeztetnek rá, hogy az ítéletet hozó bíróságnak, amikor dönt, figyelembe kell vennie az elkövetett bűncselekmény súlyosságát ahhoz, hogy a szükséges és helyes vagy arányos szankciót kiválassza (általános pozitív megelőzés), és a vádlott személyiségét (egyéni megelőzés). Ugyanez érvényes a végrehajtáskor is, mint az ítélethozatal stádiumában. Figyelembe kell venni a tettek súlyosságára alapozott elítélő határozatot (nem változó oldal) éppen úgy, mint az elkövető személyiségét, ami változhat (változó oldal). Csak így biztosítható a bűnözéstől elrettentés, a bűnelkövető társadalomba visszailleszkedése, az áldozatnak vagy a közösségnek okozott károk megtérítése. Így igazolhatók az individualizáció nevében bizonyos változások. A végrehajtásnak az elítélő határozat iránti bizonyos fokú hűség mellett a fogvatartottak iránti bánásmóddal kapcsolatban is bizonyos számú elvet tiszteletben kell tartani. Tehát a meghozott ítélet és az elviselt ítélet között fennálló mennyiségi távolság fölötti vita és a büntetés végrehajtását

¹⁸ Volt néhány kísérlet olyan elkövetőkkel, akik úgynevezett „sértett nélküli” bűncselekményt követtek el, de őket eddig általában kizárták a programból.

irányító elvek meghatározása a végrehajtás minden aspektusát érinti, legyen szó akár a formáról, akár a végrehajtás tartalmáról.

A szankciót megállapító határozatot azonnal vagy rövid időn belül követő végrehajtás és az ettől többé-kevésbé eltávolodó végrehajtás közötti elméleteket ostromló, vitát kiváltó különbség tehető. Egyrészt az elítélő határozatot követő hűség oldalán a megítélt dolog hatalmát idézhetjük fel, ami nem csak az új bűnözés tilalmát hozza fel ugyanazon tényekért, hanem a meghozott határozat tiszteletben tartását is. Ennek szociológiai aspektusa, az ítélet végrehajtása, elengedhetetlen az általános megelőzés két eleme értelmében, melyekből az egyik az emberek elrettentése a bűnöző utánzásának megakadályozása végett (negatív prevenció), illetve a nevelésük (pozitív prevenció). Az a végrehajtás, amely az ítéletet meghozó bíróság által elrendeltekkel szemben másféle alapelvi vagy időbeli módosítást mutatna, nem töltené be társadalmi funkcióját: a megbocsátás és a közvélemény nem rímelnék egymásra. Másrészt viszont az elítélő határozattal szembeni hűtlenség mellett felhozhatjuk az egyéni prevenciót, mint amely magát a bűnözőt elrettentő, részlegesítő tartalmú és rehabilitáló célzatú.

Felmerül a kérdés, vajon azonos-e a büntetés tartalma és tartama az ítélelhozatal során történő meghatározás, illetve a végrehajtás stádiumában? Az egymástól való távolság mindenesetre változatos nagyságú a világon aszerint, hogy minimumában csak alkalmazzák a meghozott ítéletet, maximumában megváltozik a karaktere. Az elviselt büntetés nyilvánvaló módon csak kivételesen ugyanaz, mint a meghozott büntetés. Létezhet az is kezdetben, hogy a bíróság olyan büntetést alkalmazott, ami nem illeszkedik kellőképpen, emiatt a végrehajtás során megváltoztatható a büntetés természete (pl. pénzbüntetés átváltoztatása). A jól illeszkedő büntetés esetében köthető hozzá annak az elítéltnak az esete, aki személyes okok miatt olyan helyzetbe kerül, amelyben nem töltheti le büntetését börtönben. Sokkal gyakoribb a feltevés, amely szerint a meghozott büntetés karakterváltása az elítélt magatartásával magyarázható a büntetés végrehajtása alatt. A próbára bocsátás, a felfüggesztett végrehajtás és a közérdekű munka nagy hasonlóságot mutat a tekintetben, hogy egy vagy több szolgáltatás formájában, közösségben hajtják végre, az összes számba vett jogrendszerben lehetséges az elítélt bebörtönzése, ha kötelezettségeit megsérti. Ennek az alapja az a quasi szerződés, hogy a bíróság nem hoz börtönbüntetést, ha a felelősségre vonás alatt álló személy megfogadja a jó magaviseletet. Ennek megszegése az elítélt által szabadságelvonás büntetés szankcióját vonja maga után. Az egyes országok gyakorlatát tanulmányozva megállapítható, hogy a kirótt büntetés karakterváltása az elítélt jó magaviseletének a hatására eléggé ritka. A jó magaviseletnek a befolyása a büntetés végrehajtására a legtöbb országban valójában és mindenekelőtt a büntetés tartamát érinti [például a feltételes szabadságra

bocsátás, az úgynevezett holland előrehozott (vagy megelőlegezett) szabadítás stb.].

Mint láthatjuk, a meghozott ítélet és az elviselt ítélet között nagy különbség van, ami egyértelműen alátámasztja a végrehajtási szakasz fontos szerepét a büntető felelősségre vonás folyamatában. A különbséget az elítélt magatartásának figyelembevétele és ezzel egyidőben a közösség védelme okozza: az első szempont általános, a második különös jelentőséget kap a veszélyes, illetve a szokásos bűnözők esetében. A különféle törvénykezések között kétségtelenül nagy különbségek vannak, de a különbség gondolata, illetve ennek kétféle alapja valójában átüt minden jogrendszeren, avagy egyesít minden jogrendszert. Am az előbbi megjegyzés nem magyarázható úgy, mintha nemzeti jogrendszerek uniformizációjával állnánk szemben. Inkább konvergenciáról van szó, csak ennyiről, de ez nem kevés.

„Mindazonáltal a kirótt és a foganatba vett büntetés időben elválhat egymástól, amellet az egyes jogrendszerek beépítik az elítélt esetleges magatartás változásának a ténylegesen elszenvedett büntetésre gyakorolt kihatásait is a tartamot és a szigort befolyásoló tényezők közé. Így a meghozott és az elviselt ítélet között nagy különbség van, ami alátámasztja a végrehajtási szakasz külön tanulmányozásának szükségességét”.¹⁹

A büntetés és végrehajtása minden korban szorosan összefüggött az általános társadalmi felfogással, valamint a mindennapi élet körülményeivel. A hétköznapi lét sajátosságai és lehetőségei döntően befolyásolták az alkalmazott büntetéseket is.

Ha a büntetőjog azzal tudja betölteni társadalmi szerepét, hogy büntet és véd, akkor a büntetés-végrehajtási jog is csak akkor tudja betölteni társadalmi szerepét, amennyiben ezt érvényesíti. Úgy kell ezt tennie, hogy eredményes, hatékony legyen, ugyanakkor megfeleljen a jogállamiság követelményeinek is. A tágabb értelemben vett büntetőeljárás, a büntető felelősségre vonás folyamatában egymáshoz szorosan kapcsolódó szakaszokról van szó, melyek közül bármelyik szerepének – így a nyomozásnak, a bíróság ítélezésének, de a szankció végrehajtásának is – a minden szempontból, még az időszerűség szempontjából is, nem kellő súllyal kezelése, azaz elhanyagolása, továbbá a kapcsolódás lazulása az egyes szakaszok között az egész folyamat határfokát ronthatja le.

Magyarországon a szankciók tartalmát képező jogkorlátozás, jogfosztás mértéke törvényben nyert megfogalmazást, a kötelezettségek helyett az ösztönzésnek jutott nagyobb szerep, a véleménynyilvánítás, önálló döntési és választási lehetőségek köre növekedett, nemzetközi összehasonlításban is igen széles körű biztosítékrendszer működik. A hatékonyság és a törvényesség komplementer alapkövetelményekké váltak. A hatékonyság csak a törvényességgel összhang-

¹⁹ Korinek László: Kriminológia I. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2010. 440. p.

ban fokozható, egymást kölcsönösen feltételező és egyszersmind egymásra ható fogalmakról van szó.

Napjainkban a büntetőjog, a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás koncepciója és szerkezete középontjában – mint tettesnek és sértettnek egyaránt – az ember védelmének és tiszteletének kell állnia, melyből levezethető szabadságának korlátja is, melyet csak annyiban gyakorolhat és amelynek tiszteletben tartását csak annyiban igényelheti másoktól, amennyiben embertársainak ugyanolyan és éppúgy tiszteletben tartandó szabadságába és jogaiba nem ütközik. A büntetési célokat is az emberre – mint individuumra és társadalmi lényre – tekintettel kell megfogalmazni. A büntetéshez az igazságosság (mint az egyenlő méltósággal és szabadsággal bíró emberek közti biztonság és béke megteremtésének és fenntartásának) mértéke és eszköze mellett szükség van úgy egy közelebbi, mint egy távolabbi célra is. A jövőben fontosnak tűnik jóvátételt nyújtani a jogaiban megsértett egyénnek, még ha csak olyan módon is, hogy a büntetés jellege nem zárja ki a jóvátétel lehetőségét. Pl. a pénzbüntetéseket majd elsősorban az áldozatok kártalanítására kellene fordítani és a szabadságvesztést is úgy lehetne végrehajtani, hogy az elítéltet a sértett kártalanítására is sarkallja. A jövő emberközpontú büntető igazságszolgáltatása szempontjából a szankcionálás feltételei és formái mellett fontos az eljárás és a büntetés-végrehajtás is. A cselekmény által megbolygatott szabadságkorlátokat és védelmi köröket újból meg kell szilárdítani, mégpedig a hatékonyság érdekében gyorsan és nyilvánosan.

A büntetőjogi szankció a megelőzésnek csak egyik eszköze, s mint ilyen része az állami, társadalmi eszközök komplex rendszerének. A visszaesés elleni küzdelem egyik fontos eszköze kétségtelenül a büntetések és a büntetőjogi intézkedések hatékony végrehajtása is. Tulajdonképpen a büntetőjogi szankciók céljának realizálása a végrehajtás feladata.

Az eddigi tudományos vizsgálatok azt mutatják, hogy igen bonyolult kérdéssről van szó, amelynek további megoldása számos tudománynak – így a jogtudománynak, kriminológiának, büntetőjog-szociológiának, szociálpszichológiának, matematikának és más tudományoknak – a közös feladata.

Általában a büntetőjogi szankcionálás hatékonysága alatt a kitűzött cél és ezen cél elérésének oka közötti kapcsolatot értjük, hogy a kitűzött célt optimális módon éri el. A represszív hatékonyság mérésének fontos feltétele az, hogy az eredmények viszonyítási alapját; vagyis a célt meghatározzuk.

A modem büntetőjogok a büntetés célját általában a speciális és generális prevencióban határozzák meg.

Vitathatók azok a nézetek, amelyek szerint, amikor a büntetőjog a megtorlást tekintette a büntetés alapvető céljának, a hatékonyság kérdése fel sem merült. Éppen e megtorlásban remélték automatikusan a cél elérését. Seneca ezt úgy fejezte ki annak idején: okos nem azért büntet, mert bünt követtek el, hanem azért,

hogy a jövőben ne kövessenek el. Olyan adekvát eszközök kell alkalmazni, amely képes az egyén antiszociális orientációját megváltoztatni vagy úgy befolyásolni, amely őt azonban csak a feltétlenül szükséges mértékben sújtja.

A büntetés hatékonyságának fokát tehát annak a szociális értéknek a különbsége adja meg, ami a büntetés szociálisan pozitív eredményeinek maximálisan lehetséges elérése jelent ahhoz az értékhez viszonyítva, amit ezen cél elérésére szolgáló eszközökre fordítunk. Az elítélre egy kiszabott büntetéssel egyidejűleg számos olyan tényező van befolyással, amely hatást gyakorolhat viselkedésének és tudatának megváltoztatására.

Az ember pszichológiai és erkölcsi vonásai bonyolult rendszert alkotnak és különféle tudományágak vizsgálatának tárgyát képezik. Figyelembe kell venni azt is, hogy az emberek tudata nem képez egy mindenkorra zárt rendszert, hanem állandóan új és új ingereket, hatásokat vesz fel. Ehhez még hozzá lehet fűzni azt is, hogy az embernek teljes elszigetelése a külső hatásoktól sem zárja ki a viselkedésében és tudatában bekövetkező változást, mivel a tudat viszonylagos önállósága lehetővé teszi a személyiség megváltoztatását a saját fejlődése alapján.

Gyakran előfordulnak olyan esetek, amikor az új bűncselekmény elkövetése az előtte végrehajtott büntetéssel nem kapcsolatos okok hatásának következménye és ezért nem igazolhatja az előbb végrehajtott büntetés bizonyos hiányosságait. A büntetést kitöltött személynek a végrehajtás utáni, szabadságvesztés esetén a szabadulás utáni cselekedeteit nem szükségszerűen magyarázza meg a büntetés hatásossága vagy hatástalansága. Nem helyes tehát minden újabb bűncselekmény elkövetését a büntetés hatástalanságának eredményeként értékelni.

A kiszabott szankció és az ember viselkedésének megváltozása között nincs közvetlen okozati összefüggés, a büntetés hatásának, működésének mechanizmusa igen bonyolult. A hatékonyság lényegében tehát a tervezett eredmények megvalósítását jelenti, kritériuma a cél meghatározta tevékenysége eredményei által szabályozott.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a büntetés nem szünteti meg azokat a szociális feltételeket, amelyek a bűnözést létrehozták vagy annak növekedését lehetővé tették. A büntetés védelmi hatását részben a bűncselekmény elkövetésének fizikai lehetetlenné tételével éri el, részben pedig feltételezik, hogy a büntetés gátló, megelőző komponense az elkövetőnél pszichikai védelmet alakít ki. A büntetés ezen komponensének elérését általában a büntetés minimális programjaként jelölik meg.

Amíg az egyén nem követ el további bűncselekményt, addig a büntetés speciálisan hatékony megelőző hatásáról beszélhetünk. A társadalom többi tagjára gyakorolt nevelő hatás elérhető azáltal, hogy a többi állampolgárnak megmutatjuk az elkövetett bűncselekmények igazságos megbüntetésének elhárítha-

tatlanságát, a bűncselekmény veszélyességét, megvetendő voltát, büntethetőségét és ezáltal erősíti az emberek jogi biztonságának érzését és elképzelését a törvények tekintélyéről. Az általános megelőző hatás ugyanakkor erősíti a büntetés speciális megelőző hatékonyságát is. Az elítélt javításának kérdését nem lehet elbírálni a szociálpolitikai helyzet és a társadalmi jogi tudat figyelembevételével. A visszaesés tehát a társadalmi beilleszkedés szubjektív és objektív körülményei együttes hatásának eredménye. A személyiség kedvező átalakulása tulajdonképpen a konkrét szituációban mutatkozik meg, többek között az elítélt büntetés utáni tevékenysége mutatja meg főként a beilleszkedési szándék meglétét, amely a pozitív élettervek kialakításában ölt testet. A generális prevenció az egész lakosság tudatformálását fogja át, így hatását, mint a felelősségtudatot formáló komponensek egyikét tekinthetjük.

A szakirodalom hatékonysági mutatói voltaképpen nem a büntetés kedvező hatását, hanem éppen hatástalanságát mutatják meg. Az általános cél érvényes valamennyi büntetésre, így a nem szabadságvesztés büntetésekre is. Több szerző a büntetés hatékonyságának legfontosabb mértékeként a tettes büntetőjogilag kifogástalan szociális viselkedését jelöli meg a büntetés végrehajtását követően. Az egyes büntetőjogi rendelkezések konkrét követelményeket határoznak meg, mint az időbelileg korlátozott büntetések (például a pénzbüntetés megfizetése). Ha az elítélt teljesíti ezeket a követelményeket, akkor a büntetés hatékonyan tekinthető.

Sok kutató a büntetés hatékonysága kritériumának csak azt tartja, hogy nem követtek-e el az elítéltek újabb bűncselekményt.

Gönczöl Katalin és Vigh József szerint „A büntetés hatékonysága a speciális prevenció terén csak közvetve és bizonyos korrekciókkal mérhető a visszaesés mutatóival, minthogy a büntetéssel – különösen a szabadságvesztés büntetéssel szemben – csak az a követelmény támasztható, hogy kialakítsa az elítélten a társadalmi beilleszkedés szándékát”.²⁰ Vigh József – Tauber Istvánnal közösen végzett vizsgálatok tapasztalatai alapján – egy komplex jellegű mérési metódust állított fel, utalva a jogon kívüli egyéb eszközök szerepére is. Véleményem szerint is a visszaesési arányszámokból valamennyi összetevő tényleges vizsgálata nélkül nehéz következtetni arra, hogy az újabb bűncselekmény elkövetésében milyen mértékben játszott közre a büntetés hatástalansága vagy a szabadulás utáni körülmények. Az újabb bűnelkövetésnek lehetnek olyan biológiai, szociálpszichológiai vagy környezeti okai, amelyek közömbösítik, lerontják a büntetés esetleges pozitív hatását. Másrészt az újabb bűnelkövetés elmaradása sem tudható be csak a büntetés hatásának. Nem lehet tudni, hogy az elítélt nem tartózkodott volna az újabb bűncselekmény elkövetésétől akkor is, ha más büntetést szabtak volna ki.

Cristiansen dán kriminológus azt hangsúlyozta, hogy a különféle büntető eszközök hatékonysága a visszaesés szempontjából alig különböznek egymástól, így érdeemes a legolcsóbb és lehetőleg legeredményesebb, a társadalmi céloknak leginkább megfelelő eszközöket keresni. Shoham és Sandberg a felfüggesztett és végrehajtható szabadságvesztéseket hasonlították össze. Arra a következtetésre jutottak, hogy a büntetés hatékonysága szorosan összefügg az elkövető személyiségével és kevésbé a büntetési nemmel.²¹

A tudomány művelői között vannak olyanok, akik a büntetési időtartamok felső határainak kitolását javasolják (lengyel tudósok), mások a börtön negatív hatásainak kiszűrése végett fontosnak tartják a szabadulás előtti időszakban a fokozatosság bevezetését, a szabad élethez szokás lehetőségét (orosz tudósok). A hatékony büntetési rendszer megvalósítása esetén sem hagyható figyelmen kívül a társadalmi beilleszkedés objektív feltétele, valamint a társadalmi viszonyok, amelyek kedvező alakulása hozzásegít a visszaesés számának csökkenéséhez.

Az angol büntetési rendszert jellemezve mondta Lacey, hogy voltaképpen nem valami egyöntetű örömrivalgás az egyedi igazságszolgáltatás mellett, hanem egyfajta kompromisszum az igazságosság és a hatékonyság között, más célok elérésének szélesebb értelemben véve – amelyek közül a legnyilvánvalóbb a bűnözés visszaszorítása.

Ennek a kompromisszumnak az alapját kardinális kérdések adják, mint pl. az, hogy mennyit kell egy társadalomnak büntető igazságszolgáltatásra költenie, pl. a jóléti vagy oktatási ráfordításokkal összehasonlítva.²² Oberheim fejtegetései szerint a büntetés végrehajtása is egy üzemgazdasági rendszer, amely arra irányul, hogy a lehető legcsekélyebb invencióval a lehető legnagyobb hasznot hozza. Az intézményesített szabadságelvonáshoz szükséges eszközök (épületek, személyzet, anyagiak stb.) készenléthe helyezéseinek keresztül azonban a jövőbeli bűncselekményeket kell megakadályozni, az elítélteket szocializálni vagy az állami rendet fenntartani. Optimális költség, haszonreláció akkor áll elő, ha a meglévő büntetés-végrehajtási kapacitás pontosan megfelel az elítéltek számának.²³

Az viszont, hogy egyes esetekben a büntetés célját a lehető legkisebb ráfordítással éri el, nem képezi a büntetés hatékonyságának alapvető kritériumát. A hatékonyságnál a büntetés célja és annak elérése közötti viszony játszik szerepet. A cél elérése és az ahhoz szükséges ráfordítás közötti viszony kérdése már egy másik vonatkozási rendszer. Magától értetődően

²¹ Vö.: Karl Christiansen felszólalása a Varsói Regionális Szemináriumon, Przeglad Penitencjarny Kriminologiczny, Nr. 4. Warszawa 1972. Cit: Vigh József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Budapest, Akadémiai Kiadó 1980.

²² Vö.: Nicolas Lacey: Igazság és hatékonyság a büntetőbíráskodásban. Coexistence 1986. évi 23. szám

²³ Vö.: Oberheim R.: Criminalpolitik und Über-belegung im Justizvollzug. Zeitschrift für Rechtspolitik, 1985. 133–137. oldal, Kiemelés Pusztai László: A büntetés-végrehajtás reformja Olaszországban. 87. oldal

²⁰ Vigh József–Gönczöl Katalin: A fiatalok bűnelkövetők redukációja az utógondozás során. Jogtudományi Közöny 1972. évi 8. szám, 492. oldal

állandóan törekedni kell arra, hogy a büntetés célját a lehető legcsekélyebb társadalmi ráfordítással érjük el. A ráfordítások és a szükségletek közötti optimális viszony, az ésszerűség és az áttekinthetőség magas foka, a büntetőeljárás gördülékeny, gyors lefolytatása és kiszabása kedvezően hatnak azokra, akik felelősek a büntetés hatékonyságáért.

Ugyanakkor a tévesen megkövetelt és túlzó ráfordítás a büntetés hatékonyságának biztosítása ellen hat és ezzel a büntetés céljának elérését megkérdőjelezi vagy veszélyezteti. A társadalmi ráfordítást gyakran nem lehet előre pontosan meghatározni. A büntetés-megvalósulás folyamatában szükségessé válhatnak a büntetési cél elérése érdekében olyan intézkedések, amelyeket nem lehetett előre látni. Bár ezek több ráfordítást igényelnek, mindazonáltal nem csökkentik a büntetés hatékonyságát, hanem biztosítják, illetve fokozzák azt.

A büntetési eszközök takarékos felhasználásának elve azt jelenti, hogy arra kell törekednünk; lehetőleg a legkisebb hátrányozással érjük el a kívánt eredményt. Steven Shavell az optimális visszatartó hatást a büntetés és a bűncselekmény által okozott kár arányosságától várja. E kiragadott összefüggésre matematikai modellt dolgozott ki és bírálja a büntetési rendszereket, amelyek ettől az optimumtól eltérnek.²⁴

A realitás azt mutatja, hogy a büntetés lefolyását a jóvátételre vonatkozó kötelezettségek teljesítése vonatkozásában növelni kell. A büntetés hatásmódja és céljai elérésének lehetőségei jelentős mértékben függenek a bűnelkövető személyétől. A célok elérése azoknál a legnehezebb, akiknél fokozottabbak az önfegyelmi és beilleszkedési nehézségek (visszaesők, munkakerülő, lógósok, aszociális személyek). A büntetés hatékonyságának első előfeltétele az, hogy az elkövetett bűncselekmények felderítésre kerüljenek és hogy az azokért felelős személyeket büntetőjogilag ténylegesen és igazságosan felelősségre vonják. Ezt követeli a negatív mellékhatásokat kizáró hatékony büntetés-végrehajtás, majd a társadalom aktív közreműködése a beilleszkedés segítésében. Nem utolsósorban az igazságügyi szervek tevékenységének minősége is alapvető feltételként befolyásolja a büntetés eredményességét.

Újra meg újra feltűnnek olyan elméletek, amelyek szerint a társadalmi körülmények teljes mértékben meghatározzák az emberi cselekvést, annak minden mozzanatát és így a büntetőjogi felelősséget kizártnak tartják, vagy legalábbis a környezet felelősségét is felvetik a bűnös magatartás bekövetkezéséért. A veszélyeztető állapot (munkakerülő életmód, toxikománia) miatti büntetőjogi intézkedések ugyancsak módosult bűnösségfogalom alapján hozhatók.²⁵ A generális preventív hatékonyság mérésére a hosszabb időszakokra szolgáló kriminálstatisztikai adatok szolgálnak. Az

emberek többségében a generál preventív erőt a büntetés elkerülhetetlenségének tudata, mítosza táplálja. A szigorú büntetés is teljesen hatástalan lesz, ha az elkövető azt hiszi, nem fogja utolérni.²⁶ A büntetések szigorítása és a bűnözés csökkenése között nincs mindig arányos összefüggés. Tény, hogy bizonyos határon belül a szigorítás hatással lehet az általános és egyéni visszatartásra.

Bassioni akként vélekedett, hogy a szabadságvesztés reszocializálásra alkalmassá tétele kudarcot vallott, így csak mint az elrettentés eszközének van jelentősége. Ugyanezt a gondolatot fejezte ki Corneil, Allwin, amit Marc Ancel kiegészített az általános megelőzésre alkalmatlansággal is.²⁷

F. Gramatica „társadalom-biztonságának” elmélete és az ellenhatást jelentő anceli „új társadalomvédelmi koncepció” elterjedése után a tettes központú büntetőjogi mozgalom került előtérbe, központi feladatnak a „betegség” megfelelő kezelését, a „treatment”-t tekintették. Észak-Amerikában D. Bennet és P. Róbert eljutott addig, hogy a végrehajtás pszichológus és pszichiáter közreműködésével az elítélt személyiségébe való beavatkozást jelentsen. Warren, Wilson és Glaser kísérleteit a büntetés megtorló jellegének fenntartása mellett végezték. Morris és Hawkins a büntetés kúraként való felfogása ellen ugyan fellépett, de ragaszkodtak emellett a kezelési, nevelési eljárások továbbfejlesztéséhez.

Az Egyesült Államokban a megoldás útjait keresve azt találták, hogy jóval szerényebb célokat kell kitűzni a büntetés céljául, mint a „törvénytisztelő állampolgárrá nevelést”. Inkább meg kellene javítani a börtönviszonyokat. A büntetés célja csak az lehet, hogy aki „bűnt követett el, meg kell büntetni”. Vannak, akik értelmetlen dolognak tartják mérni a büntetés eredményességét. A büntetés egy folyamat, egy következmény. A fogva tartás körülményeit azonban e célnak megfelelően kell alakítani. A börtönben sok az igazságtalanság, a korrupció, a brutalitás. Ezeket kell visszaszorítani, hogy az elítéltekre ne legyenek romboló hatással. Ugyanakkor módosulnia kell az elítéltekről vallott felfogásnak is; nem tekinthetők sem polgárjogi halottaknak, sem ápolásra szoruló betegeknek. Nem lehetnek kiváltságaik, nem élhetnek jobban a börtönben, mint szabadon.

A büntető igazságszolgáltatás és a büntető végrehajtás harmóniájának megteremtése érdekében a jogszabályok alkotó kidolgozásába be kell vonni a büntetés-végrehajtási jog művelőit, a közreműködést meg kell teremteni, nehogy ismét gyakorlatban megvalósíthatatlan célok és feladatok törvényi szorításában vergődjék, mint ahogy történt ez a közelmúltban is nem egy esetben.

A jog alkalmazását végző szervezetek hatékonyságát vizsgálva a legkézenfekvőbb, a formai hatékony-

²⁴ Vö.: Steven Shavell: Criminal law and the optimal use of nonmonetary sanctions as a deterrent. Büntetőjog és a nem vagyoni büntetések optimális alkalmazása a visszatartás érdekében. Columbia Law Review 1985. évi 6. szám. 1232–1265. oldal

²⁵ Marc Puech: Scolies sur la faute pénale. A büntetőjogi bűnösség fogalmáról. Revue Française de Theorie Juridique. 1987. évi 5. szám, 78–85. oldal

²⁶ Vö.: Samuel Cameron: The Economics of Crime Deterrence: A Survey of theory and Evidence. A bűncselekmény elrettentésének gazdaságossága: A teória és a tények áttekintése. Kyklos 41. füzet 1988. évi 2. szám. 301–323 oldal

²⁷ Corneil, Bassioni, Alwin és Ancel felszólalása a Bellagioi kongresszuson. BSZT. 100–101. oldal

ság mutatója itt az lehet, hogy a jogszabályok milyen mértékben érvényesülnek a jogalkalmazás során, vagyis a jogalkalmazási szervezet „megfelelően” közvetíti-e a jogszabályokat a társadalom felé. A jogszabály hatékonysága – a jogalkalmazó szervezetek közbejöttével – csak akkor biztosítható, ha döntéseiket végrehajtják.

Éppen ezért – legáltalánosabban fogalmazva – a jogszabályok hatékonyságának feltétele azok tökéletessége, végrehajtásuk pontossága, valamint az emberek megfelelő jogtudata. Az állami büntető igény érvényesítése nem járhat az egyén alkotmányos jogainak sérelmével. Ha nem így történik, akkor a megsértett jogrend védelmére hivatkozó állam az egyén jogainak sérelmén keresztül a jogrendet sérti meg. A jogállamiság ellen hat, amikor a korszerű törvényi előírás és a végrehajtás feltételei, mindennapi valósága között jelentős az eltérés. Amennyiben a norma gyakorlati hatékonysága ellenére a kodifikációs célok nem valósulnak meg, a norma tartalmának, eszközeinek – esetleg a célmeghatározás realitásának felülvizsgálatára van szükség. Egyszerűen szólva: ha a jogszabályt hibamentesen és következetesen alkalmazzák, de az mégsem azt a társadalmi hatást váltja ki, ami miatt létrehozták, a jogszabályt meg kell változtatni. Fennáll ez a vizsgált területre nézve is.

A jog hatékonyságának további eleme a végrehajtó, a jogalkalmazó szervezet hatékonysága.

Olaszországban végzett empirikus kutatások szerint a szigorú büntetések is csak akkor hatékonyak, ha azok elkerülhetősége alacsony. Ez is alátámasztja azt az elméleti megállapítást, hogy nem a szigorú, hanem az igazságos mértékű büntetés a hatékony.²⁸

Valószínűleg kevesebbe kerülne a társadalomnak büntetési kiadásokban, ha a jelenlegi helyhiány miatt a fogva tartási intézetbe nem kerülő, de oda érdemes bűnelkövetők számára megfelelő férőhely lenne.²⁹

Természetesen a legjobb, a legolcsóbb büntetés-végrehajtás a börtön különféle alternatívái lennének. Ezek a szankciók viszont alkalmazhatók mindenkivel szemben. S ezek végrehajtási, ellenőrzési feltételeit is meg kell teremteni.

A bűnözés elleni küzdelem eredményességének fokozása mindig megköveteli a módszerek és eszközök felülvizsgálatát, továbbfejlesztését. A cél a bűncselekmény folytán megbomlott jogi egyensúly helyreállítása, amely a büntető felelősségre vonás hatálya alatt álló személy részére a cselekményéért járó következményt jelent, de a reszocializálása is hozzájárul a megbomlott egyensúly helyreállítása fő követelménye érvényesüléséhez. ■

²⁸ Vö.: Antonio Pagliaro: Verifica empirica dell'effetto di prevenzione. Az általános megelőző hatás empirikus bizonyítása. Rivista Italiana di Diritto Penale. 1986. évi 2. szám

²⁹ Vö.: Zedlewski, E. W.: When have we punished enough? Mikor büntetünk hatékonyan? Public Administration Review (USA) 1985. évi különszám